

Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: *ärtä*

An Overlooked Qualifier in Old Uighur: *ärtä*

Kenan Azılı

Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi, Bayburt / Türkiye

✉ kenanazili@hotmail.com

🆔 0000-0002-9055-3842

Atıf

Citation

Azılı, Kenan (2021). Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: *ärtä*. *Dil Araştırmaları*, 28: 93-104.

Başvuru

Submitted

17.08.2020

Revizyon

Revised

16.02.2021

Kabul

Accepted

14.04.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

31.05.2021

ÖZ

Kategorik değerleri veya anlamlı-görevli birim olup olmadıkları hala evrensel düzeyde tartışmalı olan zarflar, Türklük bilimi araştırmalarında yer-yön zarfları, katlama/sayma zarfları, sıklık/zaman zarfları, pekiştirme zarfları ve miktar/derecelendirme zarfları gibi alt tanımlamalara tabi tutulmaktadır. Bu tanımlamalar içerisinde miktar zarfları; fiilleri, sıfatları veya kendi kategorisinde bulunan zarfları azlık-çokluk ve bazı hallerde üstünlük yönünden işaretleyen ve Türk dilinde sınırlı sayıda birimlere sahip niceleyicilerdir. Bugüne kadar yapılan Eski Türkçe gramer çalışmalarında yer verilmeyen, bazı metin neşirlerinde yirmiyeye yakın örneği tespit edilen *ärtä* formu da bu niteleyicilerden biridir. Ancak bu form, bugüne kadar yapılan çalışmaların bazılarında, tarihsel Türk diline ait çeşitli metinlerde sıkça rastlanılan *ertä* formuyla çeşitli sebeplerden dolayı karıştırılmış veya ayırt edilememiştir. Bu çalışmada, farklı etimolojilere ve semantik alanlara sahip olan bu iki form tekrar ele alınarak sahip oldukları farklı gramerleşme süreçleri değerlendirilecektir. Daha özelde, literatürde ele alınmamış olan *ärtä*, tespit edilen bütün örnekleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınarak hem kategorik değerleri hem de gramerleşme süreçleri incelenecektir. Bu çerçevede Eski Türkçe döneminde görülen ortak kökene sahip bazı miktar niteleyicilerinin formlarından hareketle, Türk dilinin miktar niteleyici tipolojisi hakkında bazı sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Türkçesi, niteleyici, miktar zarfı, *ärtä*, *ertä*

ABSTRACT

Adverbs, whose categorical values or whether they are a meaningful-functional unit are still universally controversial, are subjected to sub-definitions such as *place-direction adverbs*, *counting adverbs*, *frequency/time adverbs*, *reduplication adverbs* and *quantity/ranking adverbs* in Turkology studies. In these terms, adverbs of quantity are quantifiers with a limited number of units in the Turkic language,

marking the adverbs of their own category in terms of quantity and in some cases superiority. One of these qualifiers is the *ärtä* form, which has not been included in the grammar studies of Old Turkic until today, and whose nearly twenty examples have been identified in some text publications. However, this form has been confused or not distinguished from the *ertä* form, which is frequently encountered in various texts of the historical Turkic language in some of the studies conducted so far. In this study, these two forms, which have different etymologies and semantic fields, will be reviewed again and their different grammaticalization processes will be evaluated. More specifically, *ärtä*, which has not been dealt with in the literature, will be examined in detail with all the examples identified, and both its categorical values and grammaticalization processes will be discussed. In this framework, we will try to reach some conclusions about the quantity qualifier typology of the Turkic languages, based on the forms of some quantity qualifiers with common origin seen in the Old Turkic period.

Keywords: Old Uyghur, qualitative, adverb of quality, *ärtä*, *ertä*

0. Giriş

Zarflar; eylemleri, sıfatları ve kendi kategorisindeki birimleri zaman, yer, tarz ve miktar gibi yönlerden niteleyen gramer kategorisine verilen isimdir. Fakat zarfların leksik bir değerinin olup olmadığı veya hangi kategorilerde değerlendirileceği bugün hâlâ tartışmalı bir konudur. Türk dili üzerine yazılan gramer kitaplarında genellikle isimlerin niteleyicisi olarak sıfat, fiillerin niteleyicisi olarak da zarflar kabul edilmektedir. Fakat zarflar, söz diziminde fiil dışında sıfatlar ve kendi kategorisindeki varlıkları da niteleyen birimler olarak görev alabilmektedir. Bu yüzden de “en üretken kategori” olarak kabul edilmektedir (Kornfilt 1997: 98). Zarfların sözdiziminde anlamlı veya görevli gramer birimleri olarak hangi kategorilerde değerlendirilmesi gerektiği Türk dili açısından da problemli durumunu sürdürmektedir. Bu konudaki temel bulanıklık, leksik birimlerin ilk ortaya çıktıklarında veya gramerleşme safhasından sonra ilk olarak hangi kategoride oldukları, dolayısıyla zarf olma durumlarındaki bulanıklıktan kaynaklanmaktadır. Bir niteleyici olarak hem kendi kategorisindeki birimleri hem sıfatları hem de fiilleri niteleyen gramer birimlerinin *zarf* terimi ile karşılaşılıyor oluşu da beraberinde önemli kategori sorunlarını da getirmektedir (Karahan 2014). Ayrıca evrensel çalışmalarda genel kanaat, zarfların evrensel bir sözcük türü olmadığı ve bu kategoriyi tanımlamanın, semantik ve sentaktik özelliklerini açıklamanın çok zor olduğu yönündedir. Semantik olarak çok geniş olmaları, morfolojik yönden çok türeme biçimlerinin olması, görünüşte serbest kelime sıralarının olması, teknik yönden neredeyse her şeyi niteleme kapasitelerinin bulunması, zarf kategorisini belirlemeyi zorlaştıran etkenler arasında yer almaktadır (Çetin 2006: 3). Bu açıdan leksik birimlerin kategorik değerleri söz diziminde aldıkları görevlere bağlı olarak belirlenmektedir. Zarfların söz dizim dışında anlamlı bir birim olup olmadıkları meselesi ise farklı tartışma konusudur. Öyle ki, Ergin (2009: 258) ve Korkmaz (2007: 451) gibi bazı araştırmacılar, sıfat ve zarf gibi niteleyicilerin söz diziminden bağımsız olarak yalnızca isim olabileceğini düşünürken, bazı araştırmacılar tek başlarına veya söz dizim dışında anlamsız birimler olarak kabul eder. Bu iki kategoriye ait birimlerin en önemli ortak yanı niteleyici fonksiyonunda olmalarıdır.

Öte yandan evrensel düzeyde zarflar genellikle türetilmiş veya türetilmemiş/donuk niteleyiciler olarak iki grupta ele alınmaktadır. Ancak Türk dili için zarf olarak kabul edilebilecek leksik birim sayısı oldukça sınırlı iken, türemiş veya kategori değiştirmiş örnekler oldukça fazladır. Türk dilinde *zarf* kategorisi, belirli söz yapım stratejileriyle ortaya çıkan yeni birimlerle karşılanmaktadır. Eski Türkçe dönemine ait metinlerde zarf kategorisine ait birimlerin genellikle fiil kök veya tabanların zarf-fiil çekimleriyle gramerleştiği formlardan, isim türevlerinden, zamir türevlerinden veya bağımsız etimolojiye dirençli bazı formlardan oluştuğu görülmektedir. Yani morfemsel türeme yoluyla ortaya çıkıp zarf kategorisinde görevlenen birimler ve ilk yazılı kaynaklardan bu yana etimolojiye dirençli ve sadece zarf kategorisinde bulunan birimler olarak iki ayrı form biçimi tespit edilir. Ancak bugün, Türklük Bilimi araştırmalarında bu gramer birimleri için iki farklı terimin kullanıldığı görülmektedir. *Zarf* (adverb) ile, sadece zarf görevinde kullanılan sözcükler; *zarflık* (adverbial) ile de aslında zarf olmayıp sentaktik yapıda zarf görevi üstlenen sözcükler kastedilmektedir (Ağca 2018: 14). Özellikle fiillerin çekimiyle oluşan zarf formları, Türk dilinin en yaygın ve fonksiyonel kullanıma sahip niteleyicileridir. Bugün Türk dilindeki gramerleşme üzerine yapılan çalışmalar (Gökçe 2013; Can 2017) gösteriyor ki, fiil kök veya tabanlarının özellikle zarf-fiil çekimiyle başlayan gramerleşme safhası, *isim-sıfat-zarf-edat* gibi çeşitli kategorilerden bir veya birden fazlasına geçiş yapabilen birimleri ortaya çıkarmıştır. Bu gramerleşme şekline bağlı olarak ortaya çıkan formların büyük çoğunlu zarf kategorisinde görev alabilen şekiller olarak görülmektedir.

Zarflar ayrıca kendi içerisinde ayrı bir sınıflandırmaya tabi tutulacak kadar çeşitliliğe de sahiptir. Literatürde yaygın olarak *yer-yön zarfları*, *katlama/sayma zarfları*, *sıklık/zaman zarfları*, *pekiştirme zarfları* ve *miktar/derecelendirme zarfları* gibi isimlerle farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu isimlendirmelerle ortaya konan sınıflandırmalardaki ayırım da net değildir. Sıklık ve miktar zarfları gibi bazı kategorilerin arasında kuvvetli bir ilişki söz konusudur. Yani “çok” ve “sık” ifadeleri birbirine yakın ve eşdeğer şekilde kullanılması mümkün zarflardır (Doetjes, 2007: 685). Bu zarf kategorilerinden miktar zarfları, söz diziminde genellikle azlık-çokluk ile ilgili niteleme fonksiyonuna sahip zarflardır. Fakat miktar ve derece yönünden niteleyici olarak kullanılan bu birimlerin -sıklıkla sıfatları nitelediği için- sıfatlara daha çok benzediği düşünülmektedir (Karahana 2014: 7). Dolayısıyla dillerdeki fiilleri, sıfatları ve kendi kategorisindeki birimleri niteleyen *niteleyicilerin*, söz dizimindeki konum ve fonksiyonları itibariyle yeni sınıflandırmalara ve tanımlamalara ihtiyacı olduğunu söylemek mümkündür.

Eski Uygur Türkçesinde çeşitli leksik birimleri miktar yönünden niteleyen sınırlı sayıda birim mevcuttur. Diğer niteleyicilere nazaran *ança*, *ançakıya*, *artuk*, *az*, *azkıya*, *bunça*, *ärtiñü*, *ärüş*, *kamağ*, *köp*, *uzun*, *üküş* (Eraslan 2012: 237, Erdal 2004: 377) gibi miktar zarfları olarak kabul edilen veya bazı morfemlerin çekimlenmesi ile oluşan yeni zarf formları, Eski Uygur Türkçesindeki en yaygın miktar niteleyicileridir. Bu zarflar dışında pek de yaygın olmayan ancak sentaktik olarak kullanıldığı yerde niteleyici olarak görevli bazı formların da bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasında çok yaygın olmayan ve Eski Uygur Türkçesine ait özellikle Budist çevrede yazılmış belirli metinlerde tespit edilen niteleyicilerden biri de *ärtä*dir. Eski Türkçenin ilk yazılı belgelerinden bu yana

fonolojik benzerlik taşıyan *ertä* ve *ärtä* şeklinde iki formun varlığı, daha önce yapılan bazı çalışmalarda karışıklığa yol açmış, doğal olarak bu karışıklık sağlıklı sonuçlar elde edilmesini engellemiştir. Hem fonolojik hem semantik hem de etimolojik olarak farklılıkları bulunan bu formların aynı düzlemde değerlendirilmesi beraberinde önemli problemleri getirmiştir. Bu çalışmada her iki form yeniden ele alınarak tarihsel Türk dili alanlarındaki örnekler ışığında yeniden değerlendirilecektir.

1. Tarihsel Türk dili alanlarında *ertä* ve *ärtä*

1.1. *ertä*

“Erken, sabah” kavram alanına sahip olan *ertä*, Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden günümüz modern Türk yazı dillerine kadar bütün Türk dili sahalarında tanıklanabilmektedir. Tarihsel metinlerde *er* “erken” şeklinde bir leksik değer varlığı bilindiği için, bugüne kadar bu formun genellikle *er+tä* şeklinde etimolojik açıklamaları yapılmıştır (Bang 1996: 60, Tekin, 2003: 321 ve daha birçokları). Clauson (1972: 202), EDPT’de *ertä* formu için benzer kavram alanını göstererek çeşitli örnekler vermesine karşın herhangi bir etimoloji teklifinde bulunmamıştır.

Türk dilinde durum kategorilerine ait morfepler, çekimlendikleri yapıların gramerleşme sürecinde, leksik birimlerin yeni kategorilere ve semantik alanlara dönüşümünü sağlayan en önemli gramer birimlerindedir. Bunlar arasında eylemlerin veya durumların zamansal konumunu işaretleyen +DA morfemi lokatif-ablatif kategorisine aittir. Bünyesinde barındırdığı zamansal ve mekansal konum işaretleme fonksiyonu ile beraber gramerleşme sürecinde zaman zarfı yapımında görev alabilmektedir. İsimlerle çekimlenerek onlara zamansal bir kavram alanı kazandırmaktadır. Tıpkı *tañ* “tan, sabah” +*da* > *tañda* “sabahleyin” (Eraslan 2012: 219) örneğinde olduğu gibi, “erken” zamansal kavram alanına sahip *er*, lokatif-ablatif çekimiyle “erkan vakitte, sabah vaktinde” kavram alanına sahip olmuş, isim ve zarf görevli bir leksik birime dönüşmüştür. Mesela, **O 7**’de *ertä sülädim ter ärmış* “**Sabahleyin** ordu sevk ettim dermiş.”, **Pañc. A1**’de *ol ok törüçä ertä kalkıp* “O yasaya göre **sabah** kalkıp”. Ayrıca *ertä* ve *tañda* benzer gramerleşme süreçleriyle kazandıkları sentaktik görevlerin yanında sinonim olarak da sıkça kullanılmaktadır: **Maitr. 92**’de *ymä säkiz yañıdaki...kün ertä tañda* “Ve sekiz taraftaki...**şafak vaktinde**”, **AY 5**’te *törtünç kün tañda ertä ört...* “Dördüncü gün **sabah**...”, **AY 524**’te *aşnuça yiti kün yiti tün säkiz tözün baçağ çahşapudın alıp arıg baçağ tañda ertä tal çıbıkın tañçulap tişin arıtıp ağızın yunsun* “Önce yedi gün yedi gece sekiz basamaklı tanrı buyruklarını alıp temiz ve oruçlu vaziyette **sabah vakti** çubukla parçalayarak dişini temizlesin, ağzını yıkasın.”. Sinonim olarak kullanılan örneklerde, dikkat edilirse, birimlerin belirli bir sıralamaya sahip olmadığı görülmektedir. Ayrıca Klasik ve Modern Moğolcada görülen *erte*, *erten*, *ertebtür*, *erteçe* ve *erteken* gibi formlar da *ertä* ile bağlantılı ödünclemelerdir (Lessing 2003: 527, Ünal 2016: 342).

1.2. *ärtä*

Eski Uygur Türkçesine ait bazı metinler üzerine yapılan Zieme (1985), Barat (2000), Wilkens (2007) ve Uçar (2009) gibi çalışmalarda *ärtä* olarak okunan ve genellikle “çok”

şeklinde adlandırılan bir niteleyicinin olduğu tespit edilmiştir. Bu niteleyici hakkında herhangi bir gramer ve metin çalışmasında bir açıklama yapılmadığı gibi söz varlığı ve sözlük çalışmalarında da yukarıda ele alınan *ertä* ile aynı birim olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca müstakil bir şekilde Uysal (2012) tarafından, sadece *Altun Yaruk Sudur* (Suvarnabhāsottamasūtra) metninde yer alan formların ele alındığı çalışmada, fonolojik bir karışıklığın yanında formun değerlendirilmesinde bir tutarsızlık görülmektedir. Transkripsiyon tercihlerinin doğurduğu karışıklığın yanında *ertä* ve *ärtä* formlarının fonolojik benzerliklerinden dolayı bir karışıklık yaşandığı gözlemlenmiştir.

Yalnızca Budist çevredeki Eski Uygur Türkçesine ait metinlerde tanıklanabilen *ärtä* formu, *ärt-ä* şeklinde zarf-fiil morfemiyle çekimlenerek (Korkmaz 2011: 58; Tietze 2002: 736) gramerleşme sürecine dahil olmuş ve söz diziminde yeni kategori değişimlerine uğramıştır. Clauson (1972: 202), EDPT’de iki ayrı madde olarak *ert-* “to lead” ve *ärt-* “to pass” fiillerini verirken, *ärtä* için farklı bir madde vermemiştir. Uysal çalışmasında (2012: 256), *ert-e* şeklinde bir etimoloji teklifi yapmıştır. Ancak bu etimoloji kabul edilemez. Çünkü *ert-* şeklinde kabul edilen fiilin yeni form ile fonolojik farklarının yanında anlamsal veya kavramsal bir ilişkisi de yoktur. Aynı şekilde Korkmaz, “ek kalıplaşması” olarak gördüğü bu meselede, Bang’ın *er+tä* izahını kabul etmeyerek *ert-e* şeklinde bir izaha yönelmiş olsa da iki ayrı formun karışıklığı burada da devam etmiştir (Korkmaz 2011: 13). Gabain de (1988: 275) gramerinin arkasında yer alan dizinde *irte* ve *erte* kelimelerini aynı maddede vererek eşdeğer kabul etmiştir. Burada madde başı olarak verilen iki kelime belki de aynı olmalıdır. Ancak maddenin *ärtä* ile hiçbir bağlantısı yoktur. Röhrborn UW’de iki ayrı form tasarlayarak *ärtä* “sehr, ganz, stark, extrem” ve *ärtä* (*ertäye* göndererek) madde başlarını ele almış, ilk maddenin *ärt-* fiilinden ortaya çıktığını düşünerek buna dayanan örnekleri göstermiştir (2017: 282-283). *Ärtä* formu için, formun ilk vokaline bağlı olarak, bir *ärt-* fiili kabul edilebilir. Bu kabul için de formun gramerleşme süreci ve metaforik evrelerinde yeterince delil bulunmaktadır:

2. Çokluk niteleyicisi olarak *ärtä* ve gramerleşme aşamaları

2.1. *ärt-* fiili

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden başlamak üzere Eski Türkçe dönemine ait hemen hemen bütün tarihsel metinlerde tanıklanabilen *ärt-* fiili, “geçmek, aşmak” kavram alanına sahip bir fiildir. Özellikle mekansal bir işaretleyici olarak, ileri (→) yönlü hareketi işaretleyen fiil, farklı metinlerde kavram alanının genişlemesi ile zamansallık ve miktarı işaretleyebilen bir fiil olarak kullanım sıklığı değişmiştir. Tarihsel Türk yazı dili alanlarından bazı örnekler şu şekilde verilebilir: **T 44**’te *anı ärtdimiz* “Onu geçtik”, **BT V 39**’da *köprügi kiñ bolzun män anta sizinçsiz ärtäyin* “Köprüsü uzak olsun, şüphesiz ki ben oradan geçeceğim.”, **Pothi 314-315**’te *ärttim ärsär ... kılınçlarta särinmätim ärsär* “Geçtiysem sabırsız davrandıysam...”, **M III 17**’de *bu ätözdän ärtigli* “When he passes from this body”, **KP 65**’te *kaltı altı kün ürtip bardı* “When six days had passed”, **U III 4**’te *ölüt ölürmäk karmapatıg uzatı ürtsär* “If he persists for a long time in the sin of killing”, **Siv. adası ärtär** “Its danger passes over”, **DLT 524**’te

ödlek **ürtti** “Time passed”, **KB 1331**'de *avınma bu dünyaka ürtär barır* “Bu dünyada oyalanma, geçer gider.”. Örneklerden anlaşılacağı üzere, söz konusu fiil, tarihsel Türk yazı dillerinin hepsinde sık kullanılan bir fiildir.

Form, gramerleşme safhasından önce -A morfemi ile çekimlenerek *geçici zarf* olarak kullanılmış ve kök fiilin kavram alanını sürdürmüştür: **Abh. 1550**'de *munda sezinü sözlmiş tæg bir işim ürtü tükätdi* “Bundan şüphelenip söylemiş gibi bir işim tamamen geçti.”, **Abh. 1554**'de *äñilki kaltı täñri burxanka yüküngülük ikinti kaltı şasdr yaradguluğ yükünüp täñri burxanka ürtü tükätdi* “En başta Buda'ya secde etmek, ikincisi Şāstra hazırlamak; secde ederek Buda için (bunları) bitirdi.”. Bu örneklerde görülen *ana fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil* yapısıyla gerçekleşen fiil birleşimlerinde *ärtänin* geçici zarf olarak kullanıldığını görmek mümkündür.

2.2. *ürtä*

Fiil, EUT'ye ait Budist çevrede yazılmış metinlerde -A zarf-fiil morfemiyle çekimlenerek gramerleşme sürecine dahil olmuş ve *ärtä* formuyla söz diziminde kavramsal alanını değiştirmiştir. Fiilin sahip olduğu “geçmek, aşmak” kavram alanı, bu gramerleşme süreciyle beraber “olduğundan fazlasına geçen, miktarı aşan” gibi metaforik bir gelişim ile birlikte “çok” kavram alanına değişmiş/gelişmiştir. Yapılan taramalarda formun yer aldığı örnekler aşağıda sıralanmıştır. Bu yapılar genellikle “very, deeply, sehr, çok” gibi anlamlara gelecek şekilde tercüme edilmiştir¹. Genellikle *sıfat* ve *zarf* olarak kullanıldığı görülmektedir:

2.2.1. Çokluk zarfı olarak *ärtä*

- (1) **HT IX 7b**'de *yämä täñri eligimiz qutı alpırqanmaqıg alıp bilgä biligig tutup ilin uluşın ürtü äñçiktürü yarlıqamış ol* “And also, our Heavenly Emperor, His Majesty, making great effort and possessing strong wisdom, has made his people and country **very** peaceful.”,
- (2) **AY 638**'de *äñ kiçigi üçünçi mahasatvı bodısatav ärtimlig törükä şinjirtip ürtü kırılı tæginiş* “En küçüğü üçüncü Mahasatvı Bodısatav geçici töreye nüfuz edip tümüyle ölmüş”,
- (3) **BT XIII 21**'de *ädgü nomluğ yıdlarıñ ürtü qoqar yıparça* “Deine guten Dharma-Düfte riechen **sehr** wie Moschus.”.

Yukarıdaki (1), (2) ve (3) numaralı örneklerde *ärtä*; *änçiktürü yarlıqa-*, *kırılı tægini-* ve *qoq-* gibi fiilleri miktar yönünden niteleyen zarf görevinde kullanılmıştır.

- (4) **HT IX 26a**'da *tärkän quncuy täñrim qutı taqı boşulmazqan keltiñiz ärsär, män huän tso ürtü buşuşluğ qorqınçlıg män* “Tou have come the Empress, Her Majesty, has not yet given birth. I, Xuan Zang, am now **deeply** concerned and afraid about her.”,
- (5) **HT IX 3b**'de *ärtü örü bitiyü yarlıkamış* “He inscribed **very** high.”

¹ Verilen örneklerin alındığı metin yayımlarında, örneklerin çevirileri varsa çevirilere sadık kalınarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Çevirisinin yapılmadığı örnekler için bağlamdan yararlanılarak yeni çeviri teklifleri sunulmuştur.

- (6) **BT XIII 1**'de ...*niñ üzäsi ärtä säviglig tog tolu* “Das Obere des [...] **sehr** lieblich, ganz voll”,
- (7) **BT XIII 13**'te *yazuqluğ bu işlär üzä ärtä yavızıg ädgü ol tip* “Sündigen dinge, ich das **sehr** Schlechte gut nennend”,
- (8) **BT XXV 420**'de *töz bahşımızniñ ädgü ögli köñül üzä asıg tusu kılmaqlıg ädgüsi çın kertü ärtä ağır üçün ämgäklıg tolgaklıg tınlıglarka adruk adruk nomlarig nomlap alkuka bir täg asıg tusu kılı yarlıkadaçı erdi tep bilmiş kargäk* “Man muß wissen, daß, weil unser ‘Wurzellehrer’ (*mülācārya*) durch die Güte seines Nutzen bereitens mittels der Gesinnung des Wohlwollens (*maitrī*) außerordentlich wahrhaftig und würdig ist, erden leidenden und gequälten Lebewesen (zwar) unterschiedliche Lehren (*dharma*) dargelegt (aber) stets geruht hat, allen gleichermaßen Nutzen und Vorteil zu bereiten.”,
- (9) **AY 92**'de *öz ärgüsingä tägdükdä ötrü ol tünlä ök tülintä bir ärtä bädük altun küvrüg körür tüşädi* “Kendi evine ulaştıktan sonra, o gece rüyasında, **çok** büyük bir altın davul gördü.”,
- (10) **AY 300**'de *täñri ajuñnta togdukda ärtä sımtag kogşak köñüllig bolmuşların* “Tanrı aleminde doğduğunda **çok** tembel ve gevşek gönüllü olanların”²
- (11) **AY 300a**'da *tözi üzä ärtä yiti köñüllig bolmak ärür* “Esası üzere **çok** sert gönüllü olmaktadır.”,
- (12) **AY 300a**'da *adıra bilmek ärsär kaltı bu tınlıg ärtä yiti köngüllig ol bo tınlıg ortun täng köñüllig ol* “Ayrılabilmekse, bu insan **çok** sert gönüllüdür, bu insan neredeyse denk gönüllüdür.”,
- (13) **AY 347**'de *tüp tüz yıldırğa ärtä yürüñ yaltrıklıg* “Dümdüz, pırl pırl, **çok**³ beyaz (ve) parıltılıdır”,
- (14) **AY 563**'te *ämgänmäklär içintä ärtä yavlak ağırı ymä artamaz* “Eziyetler içinde **çok** kötü değeri de bozamaz.”,
- (15) **ETS 13**'te *ärtä tañsuk ol burkanñıñ mantalın körälim*. “O burkanın **fevkalade** nadir işaretini görelim.”.

(4) ve (14) numaraları arasındaki örneklerde; *buşuşlıg, örü, säviglig, yavız, ağır, bädük, yiti, yavlak, tañsuk* gibi niteleme sıfatlarını yine miktar veya derece yönünden, (12) numaralı örnekte ise bir renk sıfatı olan *yürüñü* derece yönünden niteleyen bir zarf olarak *ärtä* formu ile karşılaşılmaktadır.

² Uysal (2012: 253), bu ifadede yer alan *togdukda ärtä* ibaresini, diğer birçok örnekte olduğu gibi, lokatife bağlı bir çekim edatı olarak kabul etmiştir. Oysa **AY 299** ve **300**'deki bağlam ve sentaksa göre sürekli sıralanan*ajuñnta togdukda* ifadesi temel cümlelerin zamansal yan cümlelerini kurmak için kullanılmıştır. Dolayısıyla *togdukta* ve *ärtä* ifadeleri birbiriyle bağlantılı değil, aksine *ärtä, sımtag kogşak köñüllig* ifadesini nitelemektedir.

³ Uçar doktora tezinde, formu “pek” şeklinde çevirmiştir (2009: 265). Gerçekten beyaz renk adını pekiştirilmesi olarak görülebilecek bu ifadenin “pek beyaz” veya “bembeyaz” şeklinde çevrilmesi daha uygun olacaktır.

- (16) **BT XIII 48**'de *arvışlar iligi sitātapatri sudurnuñ äntkākčä bitiginiñ tamgasın ärtü uz oyturup yayırtı* “Des Sitātapatrā-Sūtra, des Königs der Zauberformeln den Druckstock der indischen Schrift ganz **meisterhaft** schnitzen lassen, widerum.”,
- (17) **BT XXV 2950**'de *anın tirpanki atlıg parinirvan sudurta ol öltäçilärniñ alp adalıg oronta aşı azukı bultukmaz barguluk oronı ärtü irak ärip* “Aus diesem Grund (heißt es) im Niepanjing genannten Parinirvānasūtra: ‘An diesem sehr gefahrvollen Ort gibt es für jene Sterbenden keine Speise oder Mundvorrat. Da ihr Ort, zu dem man gehen müßte, **sehr** weit entfernt ist.’”.

(15) ve (16) numaralı örneklerde aynı kategoride yer alan *uz* ve *irak* zarflarını nitelediği görülmektedir. Bu örneklerin tamamında, *ärtä*nin fiil, sıfat ve zarf kategorisinde bulunan kelimeleri miktar (çokluk) yönünden *niteleyici* bir görevde olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.2. Çokluk sıfatı olarak *ärtä*

Yukarıdaki örnekler dışında **ETS 13**'te tespit edilen *ädgün barmış iduklarıg ämgäkligler için ärtü üküş kalp öd üzä särgürü tudalım* “İyilikle varmış azizleri, eziyet çekenler için, **sayısız** çok devir ve zaman içinde sabırla tutalım.” ve **AY 4**'te *ol bäg balık bäge bolup ärtü käd ölüçü bolı* “O bey şehir beyi olup **çok** öldürücü oldu.” örneklerindeki *ärtä üküş* ve *ärtä käd* ifadelerini bir sinonim -dolayısıyla hendiadyoin- olarak kabul etmek mümkündür. Bu şekliyle formların sıfat görevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bugüne kadar Eski Uygur Türkçesinde yer alan ikilemeler üzerine yapılan hiç bir çalışmada bu örnekler yer almamaktadır. Bu örneklerin Eski Uygur Türkçesine ait ikileme çalışmalarına eklenmesi gereken önemli örnekler olarak kaydedilmesi gerekmektedir.

Yukarıdaki örnekler, formun gramerleşme aşamalarıyla birlikte kategori değiştirerek miktar zarfı ve -iki örnekte olmak üzere- sıfat görevli kullanıldığını göstermektedir. Gramerleşme sürecinde morfemle genişleyen formun, metaforik genişleme ile beraber sıfat ve zarf kategorilerine geçiş yapmış yeni bir birimi ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, formun taranan metinlerde herhangi bir morfemle çekimlenmiş örneğine rastlanılmaması, donuklaşma eğilimini gösterir. Verilen örneklerin sayısı ve bunların sentaktik ve semantik ilişkileri, *ärtä* formunun miktar niteleyicisi olarak sonuçlandığı gramerleşme sürecini doğrular niteliktedir. Ayrıca **AY 490**'de *birerte yme erür siz üñürlerde ögüzde* ve **Totenbuch 44**'te *birerte buruntın agızıtın suv akar* örneklerinde tespit edilen ve “bazen” diye çevrilen *birerte* formu tekrar düşünölmeye muhtaç bir durumdadır. Çünkü bu form özellikle Çağatay dönemine ait metinlerde miktar niteleyicisi olarak tespit edilebilmektedir: **ŞD 78**'de *köñlüñe kilse sora turgıl birerte ay mogul*, **FK 38**'de *bu kim firāki özümdin habersiz itti mini/özi birerte haber-dār mu ikin āyā*. Bu örneklerde *bir+erte* şeklinde ortaya çıkan birleşik formun “biraz, birazcık, birtane” gibi kavram alanına sahip olduğu görülmektedir. Bu formlara paralel olarak Türkiye Türkçesindeki aynı şekilde oluşan *biraz* ve *birçok* kelimeleri düşünölebilir.

3. Sonuç

Tarihsel Türk dilinin yazı dillerine ait çeşitli metinlerde tanıklanan *ertä* ve *ärtä* formlarının, *er* ve *ärt-* şeklinde iki farklı kökenden türetildiği ve dolayısıyla farklı gramerleşme evrelerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu iki formun semantik ve metaforik gelişimi de farklı seyretmektedir. Lokatif ile çekimlenerek gramerleşen *er* formu “sabah, erken” kavram alanıyla isim ve zarf kategorilerinde zamansallığı işaretlerken, zarf-fiille çekimlenen *ärt-* fiili, geçici zarf örneklerinin yanı sıra gramerleşerek birimleri miktar yönünden niteleyen sıfat ve zarf kategorisindeki bir niteleyici haline gelmiştir. Gramer işaretleyicisi olarak *ärtä*, Türk dilinin tipolojik zarf yapım karakterini sergilemektedir. Tıpkı *aşa*, *basa*, *keçe*, *oza* ve *yana* gibi formlarda olduğu gibi Türk dilinin zarf ve zarflık yapım süreçlerine paralellik göstermektedir. Farklı yönleri işaretleyen mekansal hareket fiilleri, çeşitli zarf-fiil çekimleriyle gramerleşen yapılarla kavuşarak kök fiilin kavram alanlarına bağlı şekilde çeşitli nitelendirme görevleri ortaya çıkmıştır. Yine aynı dönemlerde *ärtä* formuyla eşdeğer sayılabilecek diğer formlar da mevcuttur. Özellikle Eski Uygur Türkçesinde sıkça rastlanan miktar zarflarından *ärtiñü* “çok, fazla” aynı kök fiile ve gramerleşme sürecine sahiptir: **BK K 9**’da *män türgiş kağanka kızım kuñcuıyug ärtiñü ulug törün alı birtim* “Ben Türgiş Kağanına kızımı **pek** büyük bir törenle aliverdim.”, **TT II 416**’da *ol ödüin kaltı täñri ilig böğü kan inçä ayduкта ötrü biz dindarlar kamağ iltäki bodun ärtiñü ögrünçülüğ boltumuz* “O zaman, Tanrı hükümdar Böğü Han böyle buyurduğundan dolayı biz seçkinler ve ülkedeki tüm halk olağanüstü sevinçli olduk.”, **AY 141**’de *öz kılmuş kılınçlarıña ärtiñü uyadsar aymansar* “Kendi yaptığı işlere **çok** utansa, korksa”.

Ärtiñü formunun, daha yazıtlardan beri tespit ediliyor oluşu, bu yapının gramerleşme safhasını VIII. yüzyıldan öncesine tarihlendirmeye olanak sağlamaktadır. Buna karşın *ärtä* formunun ilk defa Budist çevreye ait metinlerde tespit edilmesi, formun daha geç bir tarihte yani tespit edilen örneklerin yer aldığı metinlere göre XII. yüzyıldan önceki bir tarihte⁴ gramerleşmeye başladığını düşündürcektir. Formun yalnızca bu metinlerde tanıklanıyor oluşu ise, oldukça dar bir çevrede diyalektik bir unsur olarak kabul edilmesine sebep olacaktır. Çünkü *ärtäye* nazaran *ärtiñü*, bütün Eski Türkçe çevrelerinde tanıklanabilen bir formdur.

Gramerleşme sürecinin genellikle şu aşamalarda seyrettiği bilinmektedir:

Büyük kategori > *Ara kategori* > *Küçük kategori*
(*İsim, fiil*) > (*Zamir, sıfat, zarf*) > (*Edat, bağlaç....*) (Can, 2017: 49).

Bu çerçevede büyük kategorideki *ärt-* fiili, sahip olduğu “geçmek, aşmak” kavram alanını, zarf-fiille çekimlenerek “aşılmış olan, geçilmiş olan” metaforik ilişkisiyle önce geçici zarf, sonra ara kategoriye taşımıştır. Ara kategoride nitelenen birimi “çokluk, peklilik” yönünden niteleyen ve bu anlamda miktar niteleyicisi olarak kabul edilebilecek bir görevli birime dönüşmüştür. Bu gramerleşme süreci, kök fiilin kavram alanıyla

⁴ Zarfın yer aldığı **HT IX**, **BT XIII**, **BT XXV** ve **ETŞ 13** gibi metinlerin tarihlendirilmeleri için ayrıca bkz. AĞCA Ferruh (2006), **Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).

şekillenmiştir. Aynı zamanda kök fiilin en eski tarihsel metinlerde kullanılmasına rağmen bu gramerleşme aşaması oldukça yeni bir tarihte ortaya çıkmıştır.

Bu çerçevede tarihsel yazı dillerinden hareketle Türk dilinin, miktar zarflarını yapısal olarak ortaya koyarken, *ärt-*, *keç-* *aş-* “geçmek, aşmak” gibi hareket fiillerinden yararlandığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla Türk dilinin niteleyici yapım stratejisinde ileri (→) yönlü hareket fiillerinin “aşmış, geçmiş” kavram alanının azlık-çokluk göstergesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sonuç olarak, *ärtä* örneğinden hareketle, Türk dilinin zarf ve zarflık hatta edat kategorilerinin, buna benzer kavramsal metaforik gelişim çerçevesinde yeniden değerlendirilmesine ve belki de metinlerin yeniden anlamlandırılmasına ihtiyaç olduğunu söylemek gerekecektir. Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde oldukça önemli yer kaplayan ikileme envanterine, *ärtä üküş* ve *ärtä käd* ikilemeleri de dahil edilmelidir.

Kısaltmalar

Abh.: *Abhidharmakosabhāṣya-tīkā Tattvārthā*

AY: *Altun Yaruk Sudur*

BK: *Bilge Kağan Yazıtı*

BT V: *Berliner Turfan-texte V*

BT XIII: *Berliner Turfan-texte XIII*

BT XX: *Berliner Turfan-texte XX*

BT XXV: *Berliner Turfan-texte XXV*

DLT: *Divānu Lugāti 't-Türk*

EDPT: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*

ETS: *Eski Türk Şiiri*

FK: *Fevāyidü 'l-Kiber*

HT IX: *The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim*

XUANZANG IX

KB: *Kutadgu Bilig*

KP: *The Story of Princes Kalyanamkara and Papamkara*

Maitr.: *Maitrisimit Nom Bitig*

M III: *Türkische Manichaica aus Chotscho III*

O: *Ongi Yazıtı*

Pañc.: *Uigurische Pañcatantra-Fragmente*

Pothi: *The Manichean Turkic Pothi-Book*

ŞD: *Şiban Han Dīvāni*

T: *Tonyukuk Yazıtı*

TT II: *Türkische Turfan-Texte II*

U III: *Uigurica III*

UW: *Uigurisches Wörterbuch*

Kaynakça

AĞCA, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AĞCA, Ferruh (2018). “Eski Uygurcada Katlama Zarfları”. *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu. 1-7 Haziran 2018. Ulanbator-Moğolistan*. (Edt. Şaban Doğan -Melis Sezen Güneş). İstanbul: Kesit, 14-24.

ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabcacı.

AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen.

BANG, Willi (1996). *Köktürkçeden Osmanlıcaya* (Çev. T. Aktaş). Ankara: Türk Dil Kurumu.

BANG, Willi; ARAT, Reşit Rahmeti (1929). *Türkische Turfan-Texte II*. Berlin: ABAW.

BARAT, Kahar (2000). *The Uygur-Turkic biography of the seventh-century Chinese Buddhist pilgrim Xuanzang, ninth and tenth chapters*. (Indiana University Uralic and Altaic Series, 166.) XXXIV, 430 pp. Bloomington. IN: Research Institute for Inner Asian Studies.

CAN, Meltem (2017). “Dilbilgiselleşme ve Edat Kavramı”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017 Bahar (26), 37-67.

- CLARK, Larry V. (1982). "The Manichean Turkic Poethi-Book". *Altorientalische Forschungen*, 9, 145-218.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford Press.
- ÇETİN, Osman Ali (2016). *Gramerleşme ve Sözcükselleşme Bağlamında Eski Türk Dilinde Zarflar*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DOETJES, Jenny (2007). "Adverbs and Quantification: Degrees Versus Frequency". *Lingua*, 117: 685-720.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2015). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden – Boston.
- GEISSLER, F.; ZIEME, Peter (1970). "Uigurische Pañcatantra-Fragmente". *Turcica*, II, 32-70.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- KARAHAN, Leyla (2014). "Terimlerde Kapsam Sorunu: "Zarf" Örneği", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. 4-7 Aralık 2013, Bursa*: 931-937.
- KARASOY, Yakup (1989). *Şiban Han Divanı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KAYA, Önal (1989). *Ali Şir Nevâyî Fevâidü'l-Kiber (İnceleme-Metin-Dizin)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORKMAZ, Zeynep (2011). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- KORNFILT, Jaklin (1997). *Turkish*. Routledge: London and Newyork.
- LE COQ, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho*. III, Berlin.
- LESSING, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- MÜLLER, F.W. (1922). *Uigurica III*. ABAW.
- RÖHRBORN, Klaus (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: aş-üzük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SHOGAITO, Masahiro (1988). *The Uighur Translation of Sthiramati's Abhidharmakosabhāsyā-tīkā Tattvārthā*. Kobe City University of Foreign Studies.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Maytrisimit - Burkanlıların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TEKİN, Talat (2003). *Makaleler I: Altayistik* (Haz.: E. Yılmaz-N. Demir). Ankara: Grafiker.
- TİETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*, Cilt 1 (A-E). İstanbul: Simurg.
- TULUM, M. Mahur; AZILI, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Öglü Tigin Anyıg Öglü Tigin Burkanlı Seyirlik Eser*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- UÇAR, Erdem (2009). *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı.

- UYSAL, İdris Nebi (2012). “Erte Sözcüğünün Altun Yaruk’ta Kullanılışı”. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/1: 249-257.
- ÜNAL, Orçun (2016). *Klasik Moğolca Söz Varlığında Türkçe Kökenli Kelimeler ve Türkçe-Moğolca Ses Denklikleri*. Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- WILKENS, Jens (2007). *Das Buch Von Der Sündentilgung Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kulguluk Nom Bitig*. Berliner Turfan-Texte XXV, Turnhout.
- ZIEME, Peter (1975). *Manichäisch-türkische Texte-Texte, Übersetzung, Anmerkungen*, Berliner Turfan-Texte V. Akademie-Verlag, Berlin.
- ZIEME, Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berliner Turfan-Texte XIII. Akademie-Verlag, Berlin.
- ZIEME, Peter (2000). *Vimalakīrtinirdesasūtra-Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*. Berliner Turfan-Texte XX, Turnhout.
- ZIEME, Peter; KARA, Georgy (1978). *Ein uigurisches totenbuch: Naropas lehre in uigrischer übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. Budapest: Akademia Kiado.